

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО
УКРАЇНИ.
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА**

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
заслуженого працівника освіти України
О. М. Литвинова

Харків
«Право»
2019

*Рекомендовано вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 10 від 29 жовтня 2019 р.)*

Колектив авторів:

доктор юридичних наук, професор *В. Б. Харченко* (тема 19); доктор юридичних наук, професор *О. О. Житний* (теми 3, 15); доктор юридичних наук, професор *Ю. В. Орлов* (тема 7); доктор юридичних наук, професор *А. М. Яценко* (тема 21); доктор юридичних наук, професор *В. П. Смелянов* (теми 5, 6); доктор юридичних наук, професор *С. Ф. Денисов* (тема 1); доктор юридичних наук, професор *Т. А. Денисова* (тема 13); доктор юридичних наук, доцент *О. М. Храпцов* (тема 12); доктор юридичних наук, доцент *В. І. Павликівський* (тема 4); доктор юридичних наук *І. О. Бандурка* (тема 6); кандидат юридичних наук, доцент *А. А. Васильєв* (тема 20); кандидат юридичних наук, доцент *Д. Ю. Кондратов* (тема 11); кандидат юридичних наук, доцент *М. І. Фіалка* (тема 18); кандидат юридичних наук, доцент *Д. С. Казначеева* (тема 16); кандидат юридичних наук, доцент *К. В. Юртаєва* (тема 22); кандидат юридичних наук, доцент *К. О. Черевко* (тема 9); кандидат юридичних наук, доцент *Я. Г. Лизогуб* (тема 17); кандидат юридичних наук, старший дослідник *Є. О. Гладкова* (тема 8); кандидат юридичних наук *О. В. Олішевський* (тема 14); кандидат юридичних наук *Н. Ю. Цвіркун* (тема 14); кандидат юридичних наук *К. Є. Шевелев* (тема 2); кандидат юридичних наук *О. О. Авдєєв* (тема 10); кандидат юридичних наук *Т. А. Шевчук* (тема 22); кандидат юридичних наук *М. В. Фоменко* (тема 10)

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор *О. М. Джужа*;
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник *В. С. Батиргарєєва*

Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. /
К82 А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред.
О. М. Литвинова. – Харків : Право, 2019. – 480 с.

ISBN 978-966-937-819-4

У навчальному посібнику розглянуто основні питання навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина». У матеріалах курсу під час розгляду основних інститутів і вчень Загальної частини кримінального права України використано актуальні нормативні акти й судову практику з урахуванням перспективи запровадження інституту кримінальних проступків.

Для курсантів і студентів закладів вищої освіти юридичного профілю, викладачів, аспірантів та ад'юнктів, науковців і практичних працівників, а також широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою протидії злочинності.

УДК 343.2(477)(075)

© Яценко А. М., Харченко В. Б.,
Житний О. О. та ін., 2019

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2019

ISBN 978-966-937-819-4

Тема 1

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Поняття кримінального права
2. Завдання, функції та принципи кримінального права
3. Система кримінального права
4. Кримінальне право та суміжні галузі права

1. Поняття кримінального права

Етимологію походження назви галузі права «кримінальне» до кінця не встановлено. Однак беззаперечним є те, що вказане визначення у різних народів використовується залежно від того, яка ідея кладеться у підгрунття такої назви. Зокрема, аналіз європейського права й законодавства дозволяє виділити три основних підходи, які полягають у такому:

1) якщо у підгрунття покладається ідея протиправного діяння (злочину), то галузь права акцентується на терміні «кримінальне», від лат. *crimen*, тобто «право про злочин»; отже, *criminal law* (англ.), *droit criminal* (франц.), *delitti perseguitati per l'atto d'accusa* (італ. злочини, що переслідуються по обвинувальному акту); *кримінальне право* (укр.) та ін.;

2) якщо на перше місце висувається ідея покарання за злочин, то, відповідно, назва визначається інакше, а саме як право про покарання від лат. *poena* (покарання): *penal law (code)*, *droit penal*, *strafrecht*, *prawo karnu*, *наказателно право* тощо (Польща, Франція, Чехія та ін.);

3) у Російській Федерації й окремих пострадянських країнах (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан та ін.) галузь права має назву «*уголовное право*»; її назва зазвичай пов'язується із ранніми правовими пам'ятками Давньої Русі, коли за вчинення того чи іншого про-

ступку людина відповідала «головою», оскільки найсуворішим покаранням була страта; витоки такої відповідальності можна знайти, наприклад, у кровній помсті; у подальшому з появою права епітет «уголовное» почав асоціюватися саме з тією галуззю права, яка встановлювала відповідальність за найбільш тяжкі посягання на суспільні відносини.

Основні положення кримінального права не лише визначають, яким чином держава має орієнтувати суспільство на коло суспільно небезпечних діянь, але й показують нам також, у яких випадках особа може й повинна бути покарана за вчинення злочину. Загалом, кримінальне право є однією з галузей права, яка охоплює дві основні інституції, а саме – злочин та покарання.

Таким чином, *предметом кримінального права* виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з учиненням особою злочину та застосуванням до неї покарання.

Необхідно зазначити, що зазвичай виділяють три групи таких відносин. Перш за все, це охоронні кримінально-правові відносини, що виникають у зв'язку з учиненням злочину між особою, яка вчинила заборонене кримінальним законом діяння, та державою. Ці правовідносини мають односторонній характер: злочинець зобов'язаний нести відповідальність за вчинене діяння, а держава має право його покарати.

До другої групи належать відносини, пов'язані з утриманням особи від злочинного посягання за допомогою загрози покаранням, що міститься в кримінально-правових нормах. Кримінальні заборони накладають на громадян обов'язок утриматися від злочину. У цьому випадку йдеться не про кримінально-правове регулювання суспільних відносин, а про правовий вплив на поведінку людей.

Третя група відносин, що входять у предмет кримінального права, виникає під час реалізації громадянами права на заподіяння шкоди в процесі захисту від суспільно небезпечних посягань під час необхідної оборони, а також у разі гострої потреби й інших обставин, що виключають злочинність діяння. Ці відносини можна назвати регулятивними кримінально-правовими відносинами (на відміну від охоронних), оскільки вони складаються на основі регулятивних норм і регламентують поведінку особи, яка є водночас і соціально допустимою.

Учасниками кримінально-правових відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з іншого – держава, яка виступає в особі уповноважених на те органів (наприклад, досудового слідства, прокуратури, суду і т. ін.).

Варто звернути увагу на те, що поняття «кримінальне право» застосовується принаймні у декількох значеннях: як галузь права, галузь законодавства, частина юридичної науки та навчальна дисципліна.

Кримінальне право як галузь права – це галузь права, яка об'єднує правові норми, що встановлюють, які діяння є злочинними та які заходи покарання й інші заходи кримінально-правового впливу повинні застосовуватись до осіб, які їх вчинили, визначають підстави кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності й покарання.

Предметом кримінального права як галузі права є норми, які регулюють суспільні відносини, що складаються у зв'язку з існуванням злочину та покарання.

Необхідно підкреслити, що кримінальне право – це самостійна, відокремлена від інших галузей права. Як і будь-яка інша галузь, воно складається з правових норм (правил поведінки, кримінально-правових заборон). Ці норми з'єднуються у певну систему, яка характеризується єдністю та взаємозв'язком її складових частин, що мають певну внутрішню структуру. Однак, незважаючи на специфічні, притаманні лише цій галузі права ознаки, кримінальне право містить у собі ознаки, притаманні й іншим галузям права, зокрема конституційному, адміністративному і т. ін.

Кримінальне право як галузь, підсистема системи права – поняття більш широке, ніж кримінальне законодавство. Кримінальне право як галузь права охоплює кримінальне законодавство й кримінально-правові відносини, пов'язані із законотворчістю та правозастосуванням.

Кримінальне право як галузь законодавства – це сукупність кримінально-правових норм, сформульованих та ухвалених Верховною Радою України як законів, що визначають підстави та принципи кримінальної відповідальності, а також те, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, які покарання слід застосовувати до осіб, які їх вчинили, та якими є умови й підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Предметом кримінального законодавства є нормативно-правовий акт, що регламентує злочин, покарання й інші заходи кримінально-правового впливу, обставини, які виключають злочинність діяння, підстави й умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Кримінальне право як наука – це система поглядів, ідей, концепцій і теорій щодо сутності злочину, покарання, їх взаємного співвідношення, чинного кримінального закону й практики його застосування, перспектив розвитку, а також історії національного кримінального права та права зарубіжних країн.

Узагальнення наукових досліджень надає можливість формувати відповідні висновки та вносити пропозиції, що використовуються у законодавчому процесі. *Предметом* цієї науки є дослідження чинного кримінального права (*de lege lata*) й практики його застосування, а також положень майбутнього кримінального закону (*de lege ferenda*).

Кримінальне право як навчальна дисципліна – це предмет, що викладається у навчальних закладах освіти, який передбачає засвоєння не лише змісту кримінального права та чинного кримінального законодавства, а й практики його застосування.

Знання кримінального закону й уміння неухильно дотримуватися норм, що містяться в ньому, є неодмінною умовою професіоналізму правника, внаслідок чого в юридичних освітніх установах незалежно від обраної спеціалізації як обов'язкова навчальна дисципліна викладається дисципліна «Кримінальне право».

Викладання кримінального права передбачає розкриття соціально-політичного сенсу та юридичного змісту кримінального закону, взаємозв'язку складових його норм та інститутів, оволодіння методами їх наукового аналізу. У процесі вивчення кримінального права студенти, слухачі й курсанти поглиблюють знання про зміст і тенденції розвитку правової системи, кримінально-правової політики України на сучасному етапі, можливості й межі кримінально-правової боротьби зі злочинністю. Викладання кримінального права має на меті формування глибоких теоретичних знань і набуття на цій основі міцних навичок і вмінь, необхідних їм для ефективного виконання завдань, покладених на різні підрозділи та служби правоохоронних органів і судів.

Кримінальне право як галузь права, наука та навчальний курс ґрунтуються на єдиній нормативній базі – чинному кримінальному законодавстві, його принципах і загальних положеннях.

Кримінальне право має специфічний *метод правового регулювання*. На відміну від інших норм права, що встановлюють дозволи, приписи та заборони, кримінально-правові приписи встановлюють майже виключно заборони, а їх суть зводиться до неухильного дотримання цих заборон. Через це кримінально-правовому регулюванню притаманний імперативно-заборонний метод.

Крім методу правового регулювання кримінальне право характеризується й особливими методами охорони суспільних відносин: застосування кримінально-правових санкцій, тобто різних видів кримінального покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та застосування примусових заходів медичного характеру.

Кримінальне право як система норм (законів) має такі *ознаки*: а) загальнообов'язкову нормативність; б) формальну визначеність; в) державну забезпеченість; г) предмет і метод правового регулювання¹.

Вищевказане дає підстави визначити, що *кримінальне право* – це *система юридичних норм, установлених вищими органами державної влади, що визначають злочинність і караність діяння, підстави кримінальної відповідальності, види покарань та інших заходів кримінально-правового впливу, загальні засади й умови їх призначення, а також звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.*

Основними джерелами кримінального права є:

- Конституція України;
- законодавство України про кримінальну відповідальність – Кримінальний кодекс України;
- міжнародні договори та міжнародні угоди;
- рішення Конституційного Суду України;
- практика Європейського суду з прав людини;
- постанови Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (після судової реформи 2017 р. – Касаційний кримінальний суд Верховного Суду);
- нормативно-правові акти регулятивного законодавства;
- правова доктрина.

¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., перероб. і доповн. Харків : Право, 2015. С. 14.

2. Завдання, функції та принципи кримінального права

Предмет кримінального права значною мірою визначає *завдання кримінального права*, які визначено в статті 1 КК України, а саме: *правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля та конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам.*

Кожному із завдань відповідає функція кримінального права. У науковій літературі досить часто застосовується термін «функція». Усі суспільні явища є функціональними й характеризуються цілісністю, єдністю, узгодженістю та гармонійністю¹. У філософсько-правовій науці *функція* (від лат. *functio*) – *це зовнішній прояв рис, характеристик об'єкта (виконання, здійснення, звершення) в межах певної системи, до якої вона належить*². Дійсно, жодне явище не може бути визначено достатньо повно без указівки на ті функції, які воно виконує. Такий підхід продиктовано тим, що саме функції регулюють суспільні відносини, зокрема визначають основні напрями реагування держави на вчинення особою суспільно небезпечних діянь (злочину) – від охорони, захисту суспільства й запобіжного впливу на осіб, які вчинили той чи інший злочин, покарання винних тощо, до виховання громадян у дусі поваги до закону. Саме тому через певну діяльність або види діяльності можна розкрити соціальну сутність кримінального права та його призначення в суспільстві.

Із формулювання статті 1 КК України видно, що на перше місце ставиться охоронна функція кримінального права, що є головним завданням, заради реалізації якого воно і існує. За своєю суттю це завдання кримінального права є традиційним і практично мало залежить від політичного устрою держави, особливостей його економіки, ідеології тощо. Кримінальне право в кінцевому рахунку для того й існує, щоб властивими йому специфічними засобами здійснювати захист суспільних відносин від злочинних посягань.

¹ Ли Д. А. Преступность в структуре общества : монография. М. : Русский мир, 2000. С. 48–49.

² Керимов Д. А. Философские проблемы права. М. : Мысль, 1972. С. 190.

Кримінальний кодекс, визначаючи завдання кримінального права, закріпив пріоритети кримінально-правової охорони. Ієрархія цінностей, що захищаються кримінальним правом, виглядає таким чином: особистість – суспільство – держава. Пріоритетність охорони особистості впливає з Конституції України й відповідає традиціям, які існують у розвинених демократичних державах.

Кримінальним правом проголошується рівна охорона всіх форм власності. Серед найважливіших об'єктів захисту названо громадський порядок і громадську безпеку. Об'єктом кримінально-правового захисту є і конституційний лад, основи якого визначено в Конституції України.

Надаючи виключно важливе значення збереженню сприятливого для людини й інших живих істот природного середовища, забезпечення екологічного правопорядку та безпеки населення, Кримінальний кодекс виділив у вигляді самостійного об'єкта охорону довкілля. Нарешті, вперше на законодавчому рівні сформульовано таке завдання кримінального права, як забезпечення миру й безпеки людства.

Поряд з охоронною в кримінальному законодавстві закріплено *регулятивну функцію*, оскільки, по-перше, норми кримінального права, забороняючи вчиняти суспільно небезпечні діяння, водночас вимагають певної правомірної поведінки; по-друге, виконуючи функцію охорони встановлених у державі суспільних відносин, норми кримінального права одночасно регулюють їх, а по-третє, окремі норми прямо належать до регулятивних (необхідна оборона, що виключає відповідальність у разі правомірного захисту від злочинного посягання, норми про звільнення від кримінальної відповідальності, норми про погашення та зняття судимості тощо).

Однією з пріоритетних є *запобіжна функція* кримінального права, адже серед завдань кримінального права запобігання злочинів виділено окремо. Це завдання реалізується насамперед через психологічний вплив на свідомість громадян шляхом не лише загальної превенції, але і переконання. Зміст цього впливу є неоднозначним і залежить від ставлення людей до кримінальної заборони, адже більшість не вчинює злочинів не через страх бути покараним, а завдяки своїм моральним якостям і моральним принципам. Для них кримінальне право є додатковим регулятором поведінки. Отже, кримінальне право, в першу чергу, адресовано двом категоріям осіб: 1) тим, які утриму-

ватимуться від вчинення злочинів через боязнь відповідальності та покарання; 2) тим, які ігнорують кримінально-правову заборону та вчиняють злочини.

Проте запобіжна функція кримінального права виражається не лише в заборонних, але і в заохочувальних нормах, які спонукають особу: а) активно протидіяти злочину та злочинцю (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, тощо); б) відмовитися від доведення до кінця розпочатого злочину або відновити порушене благо (добровільна відмова від вчинення злочину, добровільне та своєчасне повідомлення органам влади про злочин та активне сприяння в його розкритті тощо).

Кримінальному праву властива і *виховна функція*. Вона реалізується в першу чергу під час застосування кримінально-правових норм, адже вчинення злочину викликає негативну оцінку з боку не лише держави, а й членів суспільства.

Для реалізації поставлених перед ним завдань кримінальне право наділено відповідними специфічними засобами. Для їх здійснення в кримінальному законодавстві встановлюються підстави та принципи кримінальної відповідальності; визначається, які небезпечні діяння визнаються злочинними, закріплюються види покарань та інших заходів кримінально-правового характеру.

Загальновідомо, що злочинність потребує встановлення жорсткого соціального контролю з боку суспільства та держави, у т. ч. створення спеціальних державних структур, використання державно-владних повноважень і визначення державної політики в боротьбі з нею. Політика боротьби із злочинністю як складова частина внутрішньої політики держави характеризується сукупністю основоположних науково обґрунтованих ідей і положень про вихідні позиції, стратегічні напрями, шляхи й засоби подолання злочинних посягань, якими керуються державні та громадські органи у своїй практичній діяльності. Її підґрунтям виступає кримінально-правова політика, під якою розуміються принципи та напрямки, форми й методи боротьби зі злочинністю, що ґрунтуються на кримінальному праві.

Таким чином, завдання кримінального права реалізуються через кримінально-правову політику, яка визначає: 1) основні принципи та положення боротьби зі злочинністю методами кримінального права; 2) коло суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними;

3) перелік діянь, які підлягають декриміналізації; 4) характер караності діянь; 5) підстави й умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання; 6) напрямки правозастосовної діяльності; 7) ефективність норм та інститутів кримінального права; 8) вплив на правову свідомість і правову культуру населення.

Принципи, що лежать у підґрунті чинного кримінального права, мають важливе значення для формування та здійснення кримінально-правової політики. Необхідно підкреслити, що *принципи* – це *основоположні ідеї, які визначають зміст кримінального права в цілому та його окремих інститутів, правотворчу й правозастосовну діяльність*.

За призначенням принципи кримінального права можна поділити на загальні, міжгалузеві та галузеві.

Загальні принципи притаманні всім галузям права, оскільки вони визначаються у Конституції України, зокрема це верховенство права, законність, рівність громадян перед законом, невідворотність відповідальності, принципи справедливості, гуманізму та ін. Так, принцип законності випливає з положень Загальної декларації прав людини – ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину та покараний інакше, ніж за вироком суду й відповідно до закону¹. Це положення міститься й у пункті 22 ст. 92 Конституції України, в якому підкреслюється, що «виключно законами України визначаються... діяння, які є злочинами, та відповідальність за них». Таким чином, принцип законності проявляється в тому, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності й засуджена тільки за вчинене нею діяння, що містить склад злочину, передбачений кримінальним законом. Призначення покарання, звільнення від нього чи настання інших правових наслідків учинення злочину повинні бути також сформульовані виключно в законі, зміст якого має тлумачитися у точній відповідності до його тексту.

Міжгалузеві принципи притаманні не лише кримінальному праву, але й іншим галузям права, наприклад принцип винної відповідальності, презумпція невинуватості тощо. Так, принцип вини корінням сягає положень Римського права: «*Nullum crimen, nulla poena sine culpa*» («Немає злочину, немає покарання без вини»). Оскільки невин-

¹ Права человека и профессиональные стандарты в документах международных организаций. Амстердам ; Киев : Відродження, 1996. С. 162.

не заподіяння шкоди характеризується відсутністю вольової ознаки, це виключає настання відповідальності. Кримінальне право України виключає так зване об'єктивне ставлення, тобто відповідальність за наслідки, що настали, без наявності вини.

Галузеві принципи (спеціальні) є найсуттєвішими для кримінального права. До таких віднесено принцип відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин, принцип винної відповідальності особи за вчинене, особистий характер відповідальності, принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання та принцип економії кримінальної репресії.

Принцип *відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин*, у Римському праві був втілений у відому формулу «*Nullum crimen sine lege*» («Немає злочину без вказівки на те в законі»). Саме тому в частині 1 ст. 2 «Підстава кримінальної відповідальності» КК України вказано, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Отже, якщо діяння прямо не передбачено кримінальним законом як злочин, його вчинення не може за жодних умов тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність» КК України).

Принцип *винної відповідальності особи* вказує на те, що за вчинене кримінальна відповідальність настає тільки за наявності вини, тобто лише якщо особа ставить до злочину та його наслідків навмисно чи необережно (ст. 23–25 КК України). Більш того, у статті 62 Конституції України цей принцип сформульовано через презумпцію невинуватості: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Таким чином, відповідальність особи за свої вчинки ґрунтується не лише на тому, що вона спричинила своїми діями суспільно небезпечний результат, але й на тому, що всі діяння попередньо пройшли через її свідомість і волю, в зіставленні з різними аспектами навколишньої дійсності й стали виразом її суб'єктивних намірів, бажань та інтересів.